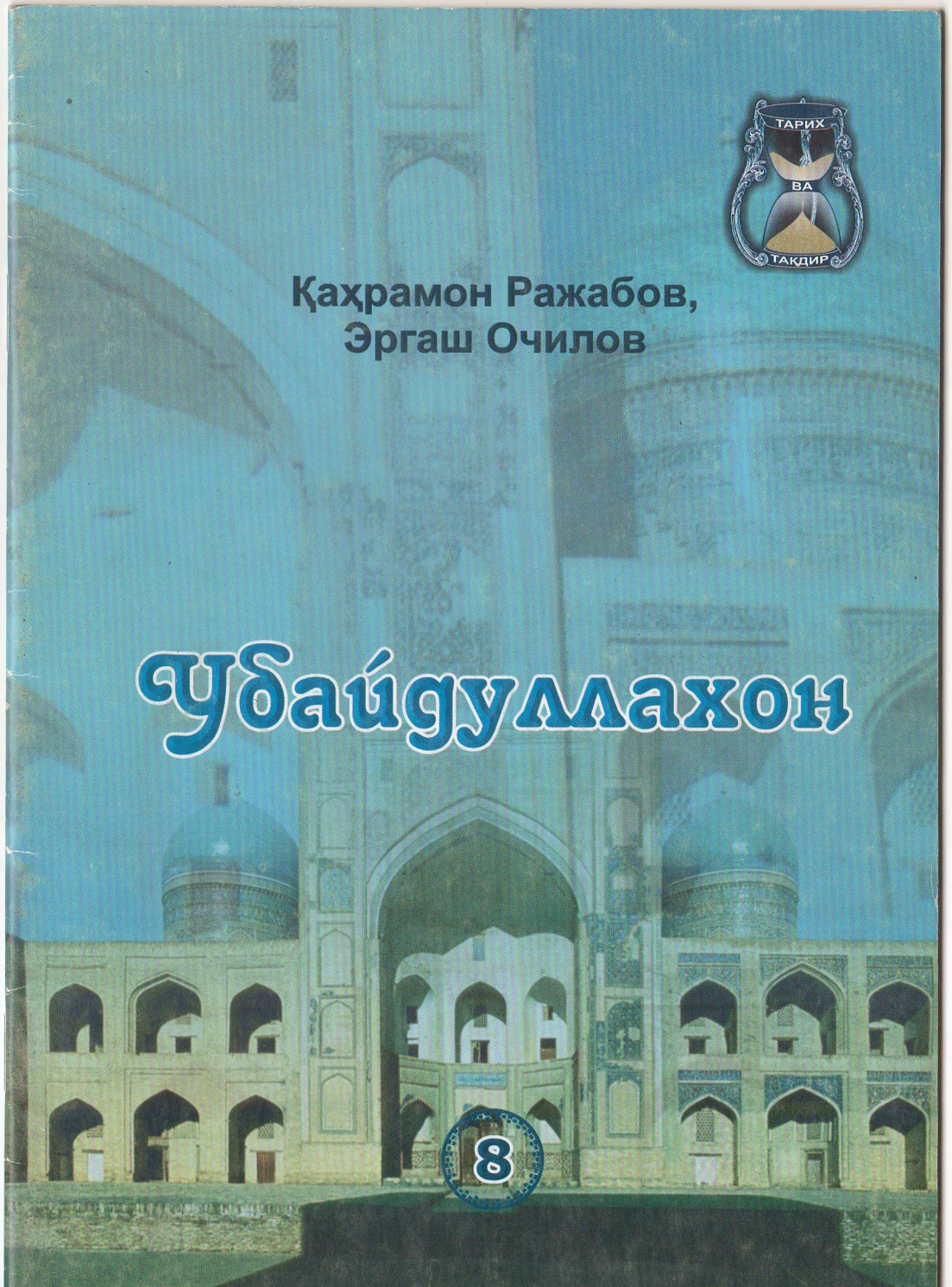

ТАРИХ
ВА
ТАҚДИР
Қаҳрамон Ражабов,
Эргаш Очилов
Убайдуллахон
8

ҚАҲРАМОН РАЖАБОВ,
ЭРГАШ ОЧИЛОВ

Убайдуллахон

(рисола)

ТОШКЕНТ
«ABU MATBUOT-KONSALT»
2011

УДК 94(575)(092) Убайдуллахон
ББК 63.3(Ў)4
Р17

Лойиҳа муаллифи:
тарих фанлари доктори ***Қ.К. Ражабов***

Тақризчи:
тарих фанлари доктори ***Ҳ. Тўраев***

Ражабов, Қаҳрамон.

Убайдуллахон (рисола) / Қ. Ражабов, Э. Очилов; лойиҳа муаллифи Қ.К. Ражабов. – Т.: «ABU MATBUOT-KONSALT» нашриёти, 2011. – 32 б. – (Тарих ва тақдир).

I. Очилов, Эргаш.

Рисолада йирик давлат арбоби, жасур саркарда, таниқли дин ва тасаввуф намояндаси, етук зуллисонайн шоир ҳамда фан ва маданият ҳомийси сифатида XVI аср Туркистон сиёсий-ижтимоий, диний-тасаввуфий, адабий-маданий ҳаётида катта ўрин тутган Бухоро хони Убайдуллахоннинг жангу жадалларга тўла суронли ҳаёти, серқирра фаолияти, адабий меросининг жанрий таркиби ва мавзу кўлами, диний ва тасаввуфий руҳдаги асарларининг ботиний мазмун-моҳияти, шоирлик маҳорати ва шеърлари бадиияти ҳақида илмий-оммабоп усулда ҳикоя қилинади.

Рисола кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

УДК 94(575)(092) Убайдуллахон
ББК 63.3(Ў)4

ISBN 978-9943-336-50-6

© «ABU MATBUOT-KONSALT», 2011 й.

Сўзбоши

Қадимий қадриятларга, шонли тарихга, мумтоз меросга муносабатнинг ижобий томонга ўзгариб, бу борада холис нуқтаи назарнинг қарор топиши туфайли кейинги йилларда илгари турли сабаб-баҳоналар билан қораланган, синфий ва сиёсий тамға босилган миллий маънавиятимизнинг кўплаб дарғалари номи оқланди, уларнинг ҳаёти ва ижоди ўрганилиб, асарлари халққа етказилди. Ҳукмдор табақа вакили сифатида шўро мафкурасининг синфий қолипига тушмай, қора чизиқ ортида қолганлардан бири йирик давлат арбоби ва забардаст шоир Абдулғози Убайдулло Баҳодирхон (Убайдуллахон) ҳисобланади. Ўзининг серқирра фаолияти билан XVI аср ижтимоий-сиёсий ва адабий-маданий ҳаётида катта роль ўйнаган бу улуғ зот ўзбек халқининг буюк сиймолари қаторидан ўрин олишга ҳар жиҳатдан муносибдир.

Рисолада бу бетакрор шахснинг моҳир сиёсатчи, ҳарб санъати устаси, муҳаққиқ олим ва нозиктабъ шоир, илму маданият ҳомийси сифатидаги ўзига хос қиёфасини яхлит ҳолда гавдалантиришга ҳаракат қилдик. Мақсадимиз – халқимиз тарихида улкан мавқе эгаллаган улуғ аждодларимиздан бирини кенг ўқувчилар оммасига яқиндан таништириш.

Юксак фазилатлар соҳиби

Абдулғози Убайдулла Баҳодирхон ибн Маҳмуд Султон ибн Шоҳ Будоғ Султон ибн Абулхайрхон 1486 йили Муҳаммад Шайбонийхоннинг Хоразмни эгаллаш учун олиб борган ҳарбий юришлари вақтида Вазир шаҳри яқинидаги Ямани Тирсак мавзесида туғилган. Азиз-авлиёлар, хусусан, нақшбандия шайхларига муҳаббат ва эътиқоди баланд бўлган отаси – Бухоро ҳокими Маҳмуд Султон Туркистон мулкининг ўша даврдаги шайх ул-машойихи, машҳур диний ва сиёсий арбоб Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валийдан ўз ўғлига ном қўйишни илтимос қилади. У эса чақалоққа ўз исмини беради. *«Ўз номларини беришлари ул зотнинг зўр марҳаматларидан бўлдики, шунинг учун ҳам унинг бебаҳо асарлари ва яхши номларининг оқибати оламда боқийдир»*, — деб ёзади бу ҳақда машҳур тарихчи Ҳофиз Таниш Бухорий.

Ёшлигидан алоҳида фазилатлари ва фавқулодда қобилиятлари билан ажралиб турган Убайдуллахон Амир Абдулла Яманий, Хожа Муҳаммад Садр, Хожа Мулло Исфаҳоний, Мавлоно Маҳмуд Азизон, Мавлоно Ёрмуҳаммад Қори каби ўз даврининг етук алломалари қўлида таҳсилини камолга етказади. Чунончи, замона муҳаддислари сарвари Хожа Мавлоно Исфаҳонийдан ҳадис илмини, фақиҳлар пешвоси Мавлоно Маҳмуд Азизондан фиқҳни, машҳур ҳофизи Қуръон Ёрмуҳаммад Қоридан қироатни ўрганади. У тасаввуф бобидаги сабоқни дастлаб отасининг пири Мавлоно Муҳаммад Қозидан олган. Кейин унинг халфаси – *«хожагон-нақшбандия тариқатининг баланднарвоз шаҳбози»* Маҳдуми Аъзамга шогирд тушган. Хусусан, Мир Араб номи билан шуҳрат тутган Амир Абдулла Яманийга Убайдуллахоннинг эътиқоди баланд бўлиб, унга иродат нисбати бор эди. Мир Араб унинг маънавий пири бўлибгина қолмай, давлат ишлари ва ҳарбий масалаларда ҳам унга яқиндан маслаҳат бериб турган.

Ҳофиз Таниш Бухорийнинг лутф этишича, «... (ғоят) фазилатли бўлиб, фазлу камол безак(лар)и билан зийнатланган» Убайдуллахон серқирра истеъдод соҳиби эди: адабиёт, санъат, илоҳиёт, хаттотлик каби бир неча соҳаларда ўз иқтидорини синаб кўриб, уларнинг барчасида ҳайратомуз натижаларни қўлга киритган. У, хусусан, «шеър илмларида соҳиби фан» (Ҳасанхожа Нисорий) бўлиб, Убайдий, Қул Убайдий, Убайдулло тахаллуслари остида ўзбек, форс-тожик ва араб тилларида бирдай маҳорат билан қалам тебратган. Унинг ҳар учала тилдаги девонларини ўз ичига олган, ўз даврининг моҳир хаттоти Мир Ҳусайн ал-Ҳусайний томонидан 1583 йили кўчирилган «Куллиёт»ининг ягона нусхаси Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинасида 8931 рақами билан сақланади. Убайдий туркий девонининг «қиблат ул-куттоб» («котиблар қибласи») Султонали Машҳадий томонидан кўчирилган яна бир нусхаси Британия (Англия) музейида 7907 рақами остида сақланади. 78 варақдан иборат ҳажман кичик ушбу девоннинг афзаллиги унда шоир «Куллиёт»ида бўлмаган бир қанча шеърлар мавжудлигидадир. Шунингдек, шоҳ шоир шеърларини ўз ичига олган «Девони Убайдуллахон» китоби қўлёзмаси Туркиянинг Нури Усмония кутубхонасида 4904 рақами билан сақланади.

Умри асосан жангу жадалларда ўтган бўлишига қарамай, вақтини беҳуда ўтказмасдан чуқур билим олган ва илму ижодга ҳамиша вақт топган Убайдуллахон Қуръон мутолаасини осонлаштириш учун туркий тилда «Ат-тажвид» рисоласини яратган илоҳиёт олими, шариат қонунлари бўйича махсус китоб битган фақиҳ, етти хил ҳуснихатда ёза оладиган, хусусан, настаълиқни гўзал битадиган, Қуръони каримдан нусха кўчириб, Маккатуллоҳга юборган «замона котибларининг устоди», Қуръонни тажвид билан қироат қиладиган ҳофизи Қуръон, куй ва қўшиқлари халқ томонидан севиб ижро этиладиган истеъдодли созанда ва бастакор ҳам бўлган. Таниқли тарихчи Муҳаммад Юсуф Мунший таъбири билан айтганда, Оллоҳ таоло *«ҳеч қандай фазилат ва камолотдан уни бенасиб этмаган эди»*.

Моҳир саркарда ва одил ҳукмдор

Убайдуллахоннинг отаси – Муҳаммад Шайбонийхоннинг юришлардаги доимий ҳамроҳи, жанговар сафдоши, суянган тоғи Маҳмуд Султон 1504 йили Қундузда вафот этгач, 18 яшар Убайдуллахон унинг ўрнига Бухоро ҳокими қилиб тайинланади. Ўрусбек Дўрмон унга оталиқ қилиб белгиланади.

Убайдуллахоннинг нафақат моҳир саркарда ва етук давлат арбоби, балки инсон сифатида шаклланиши ва камол топишида ҳам амакиси Муҳаммад Шайбонийхоннинг таъсири ва хизматлари катта бўлган. Чунки Убайдуллахон 15 ёшидан бошлаб ўз давринининг яхши таълим-тарбия олган, диний ва дунёвий илмлардан хабардор етук ва фозил кишиси, истеъдодли шоир, мусаввир, мусиқачи ва ҳофизи Қуръон бўлган Шайбонийхоннинг қанотига кириб, то 1510 йили Марв ёнида Шоҳ Исмоил Сафавийдан енгилиб, шаҳид бўлгунига қадар унинг барча юришларида қатнашган. Шайбоний султонлар ичида энг жасоратлиси ва шижоатлиси эди. Шайбонийлар салтанатининг қарор топиши ва мустаҳкамланишида Убайдуллахоннинг хизматлари катта. Шайбонийхоннинг деярли барча ҳарбий муваффақиятларини Убайдуллахон номи билан боғлашади. Шайбонийхонга фатҳу зафар эшиги ҳамиша Убайдуллахоннинг музаффар қиличи кучи билан очилган. Муҳаммад Юсуф Мунший ҳам унинг жанг олиб бориш ва урушларни бошқаришда фавқулодда истеъдодга эга эканлиги ҳақида маълумот беради. Хусусан, Хоразм (1505), Балх (1506), Ҳирот, Машҳад (1507)ни қўлга киритишда у алоҳида роль ўйнаган.

Муҳаммад Шайбонийхоннинг вафотидан сўнг, шайбоний султонлар орасида давом этиб келаётган анъанага кўра, сулоланинг энг ёши улуғи бўлган Кўчкунчихон бош хон, 24 яшар Убайдуллахон эса унинг ноиби этиб сайланади. *«1505–1506 йиллардан бошлаб шайбоний хонларга тегишли барча ишларни амалда Убайдуллахон бошқарганидан у бош хонликни даъво қилганида ҳам, виждонан айтганда, ҳеч ким бунга қаршилик қилмаган бўлар эди, аммо у авлоддан авлодга ўтиб келаётган анъаналарга амал қилиб, бу унвонни хонадоннинг энг ёши улугига раво кўриб келди,* – деб ёзади

машҳур тарихчи Мирзо Муҳаммад Ҳайдар. – *То Абу Саидхон вафот этиб, Убайдуллахондан ёши улуғ киши қолмагунича бу анъана давом этади. Шундан кейингина у хонлик тахтига ўтирди ҳамда адолат ва эзгулик насими билан дунёга мусаффолик бахш этди».*

Убайдуллахоннинг икки жанги

Убайдуллахоннинг ҳаёти ва фаолияти, бир томондан – темурийлар салтанатининг инқирози, иккинчи томондан – шайбонийлар сулоласининг ҳокимият тепасига келиши, учинчи томондан – Эрон, Хуросон ва Мовароуннаҳрда сунний ва шиа мазҳаблари ўртасидаги курашнинг кескинлашувидан иборат мураккаб бир тарихий вазиятга тўғри келади.

Убайдуллахон ҳаётида, хусусан, унинг ҳарбий фаолиятида мураккаб вазиятлар жуда кўп бўлган. У оз сонли қўшини билан бир неча марта душманлари устидан ҳайратланарли ва ажойиб ғалабаларга эришган. Ажалнинг минг бир зарбаси ва тақдир ўйинларига чап бериб, нафақат ўзи ва лашкари муҳофазасини, балки ота юрт – Туркистон мустақиллигини ҳам сақлаб қола олган. Бу ерда Убайдуллахоннинг 1512 йилда Бухоро атрофларида ўтказган иккита жанги ҳақида сўз юритмоқчимиз. Мазкур жанглар нафақат туркий халқлар, балки жаҳон ҳарбий санъати тарихида ҳам ўчмас из қолдирган. Асрлар давомида муаррихлар бу икки жангга ўз муносабатларини билдириб, Убайдулла Султоннинг ҳарбий маҳорати ва саркардалик истеъдодига қойил қолишган.

Кўли Малик жанги (1512 йил 28 апрель)

Марв атрофида 1510 йил декабрда Муҳаммад Шайбонийхон (1451–1510) Эрон шоҳи Исмоил I Сафавий (1487–1524) билан олиб борилган жангда ҳалок бўлгач, Шайбонийхон асос солган давлатнинг қайта тикланиши, қарор топиши ва мустаҳкамланишида Убайдуллахоннинг хизматлари катта бўлди. Дастлаб сафавийлар қўшинининг Мовароуннаҳр ичкарисига бостириб киришидан чўчиган Убайдуллахон ва Шайбонийхоннинг ўғли Муҳаммад Темур Султон

шоҳ Исмоил I билан элчилар алмашиб, сулҳ тузишга уринганлар. Бу пайтда Исмоил I Сафавийлар давлатининг сиёсий манфаатларини кўзлаб, темурийзода Бобур Мирзо (1483–1530) га Мовароуннаҳрни шайбонийлардан тортиб олишига ёрдам бермоқчилигини айтиб, уни жанг қилишга ундайди.

Муҳаммад Шайбоний вафотидан сўнг шайбонийлар сулоласи хони Кўчкунчихон (ҳукмронлик даври: 1510–1530)нинг асосий ноиби (1510 йилдан) ва Бухоро ҳокими (1504 йилдан) сифатида Убайдулла Султон, яъни Убайдуллахон душманга қарши курашга отланган. Убайдулла Султон Туркистон шаҳридаги Аҳмад Яссавий мақбараси ёнида 1512 йил 7 апрелда қурултой чақириб, агар Мовароуннаҳрни қайтариб олишга муваффақ бўлса, бир умр диндор ҳукмдор бўлиб қолишга қасамёд қилади ва ўз қўшини билан ҳарбий юришга отланади. Бироқ уни фақат Муҳаммад Темур Султон ва Жонибек Султон каби шайбоний султонлари қўллаб-қувватлайди.

1512 йил апрель ойининг охирида чўл тарафдан Еттиқудуқ ва Тўртқудуқ орқали Ғиждувонга келган Убайдуллахон бошчилигидаги қўшин Бухоро шаҳрига ҳужум қилиб, уни қамал этади. Бухоро доруғаси Ширим тоғойи (Ширимбек) бу ҳақда Самарқандда турган Бобурга хабар етказади.

Ҳасанхожа Нисорий (1516–1597)нинг «Музаккири аҳбоб» («Дўстлар ёдномаси») тазкирасида ёзилишича, Бобур 60 000 кишилик қўшин билан Самарқанддан йўлга чиқиб, Бухорога яқинлашади. Ҳофиз Таниш Бухорий (XVI аср)нинг ёзишича, Убайдулла Султон атиги 2 600 нафар сараланган йигити (бошқа бир манба, яъни Нисорийга кўра, унинг қўшини 3 000 нафар деб кўрсатилган) билан Бухоронинг Хайробод туманидаги Кўли Малик қирғоғида турган Бобур лашкарига тўсатдан ҳужум қилган. Бу жанг 1512 йил 28 апрелда бўлиб, тарихда Кўли Малик жанги сифатида ном қолдирган.

Жанг бошланишидан олдин Убайдулла Султон ҳарбий ҳийла ишлатган. У ўзининг хуфиялари орқали Бобурнинг катта қўшин билан Бухорога келаётганлигини эшитгач, Бухоро қамалини тўхтатган ва гўё қочгандек бўлиб Хоразм йўли томонга чекинган. Бу ҳолни кўрган Бухоро доруғаси Бобурга «ўзбеклар қочди», деган хабарни етказади. Бобур эса катта миқдордаги қўшин билан бамайлихотир Бухорога яқинлашади. Убайдуллахон атиги 2 500–3 000 нафар аскари билан Бобур лашкарига тўсатдан ҳужум қилган. Қаттиқ ва омонсиз тўқнашувдан сўнг Бобур лашкари тор-мор келтирилган. Бобур аввал Бухорога, эртаси куни Самарқандга чекинади ва вазият мушкуллигини сезиб, бир кундан сўнг оиласини олиб Ҳисор томонга кетади.

Ғиждувон жанги (1512 йил 24 ноябрь)

Кўли Малик жангида (1512 йил 28 апрель) қозонган шонли ғалабасидан кейин Убайдулла Султон (Убайдуллахон) Бухоро ва Самарқандни эгаллаган эди. Бироқ орадан кўп ўтмай Эрон шоҳи Исмоил I Сафавий юборган Нажми Соний (лақаби, асл исми Амир Аҳмад) бошчилигидаги 80 000 кишилик сафавийлар қўшинига суянган Бобур 1512 йил кузида Ғузор ва Қаршини эгаллайди. Бу ҳақда Зайниддин Восифий ёзиб қолдирган.

Тарихчиларнинг ёзишича, Қарши мудофааси бартараф этилгач, шаҳар халқи эронликлар томонидан қатли ом қилинган. Қаршида 15 000 киши қиличдан ўтказилган. Уларнинг ичида машҳур шоир ва тарихчи Камолиддин Биноий (1453–1512) ҳам бўлган. Мовароуннаҳр аҳли бундан даҳшатга тушиб, шиалар (эрон қизилбошлилари) ва Бобур қўшинига нисбатан нафрати ошган ва Убайдуллахонни уларга қарши курашга даъват этган. Муаррихларнинг ёзишларига кўра, Бобур ҳамда Исмоил I олдида нуфузли бўлган Амир Ғиёсиддин Муҳаммад ибн Амир Юсуф ва ҳатто айрим қизилбошлилар амирлари (бу пайтда шиалар қизилбошлилар деб аталган) ҳам Қарши шаҳри ичида ҳазрат Али авлодига мансуб саййидлар борлигини баҳона қилиб, эронликлар саркардаси Нажми Сонийдан қатли ом ўтказмасликни илтимос қилишганида, у бу фикрларга қулоқ солмасдан, шаҳар аҳолисини оммавий равишда қирғин қилдирган эди.

Нажми Соний қўшини Қаршидаги «ғалаба»дан сармаст бўлиб, Ғиждувонни қамал қилишга киришади. Убайдулла Султон ва Жонибек Султон Карманага, Кўчкунчихон ва Муҳаммад Темур Султон Миёнколга чекиниб, ҳал қилувчи жангга тайёргарлик кўришади.

Туркистон шаҳридан етиб келган Убайдулла Султоннинг пири ва устози Мир Араб унга жанг олдидан кўрсатмалар бериб ва қўшинни руҳлантириб, шайбоний султонларини Ғиждувон устига бошлайди.

Султонлар қўшини етиб келмасидан олдин Ғиждувондаги оз сонли мудофаачилар қалъадан чиқиб, душман қўшини билан аҳён-аҳёнда жангга киришиб туришган. Бироқ ҳарбий жанг режасини пухта амалга оширган Убайдуллахон ўзининг оз сонли ҳарбий дастаси билан 918 йил 3-рамазонда якшанба куни, яъни милодий 1512 йил 24 ноябрда Ғиждувон яқинидаги Зарангарон қишлоғида Нажми Соний қўшини устига тўсатдан ҳужум қилди. Ғиждувон жангида Убайдуллахон бошчилигидаги қўшин Нажми Соний ва Бобур раҳбарлигидаги ҳарбий кучларни тўлғама усулида енгган (жанг чоғида ғаним кучларини қанотлардан айланиб ўтиш, ён ва орқа томондан зарба бериш ҳарбий санъат тарихида тўлғама усули деб номланади). «Бобурнома»да Бобур бу жангни «Ғиждувон уруши» деб фақат бир жойда йўл-йўлакай тилга олиб ўтган. Душман саркардаси Нажми Соний ҳатто кийимини кийишга ҳам улгурмай отга ўтириб қочаётганида Убайдуллахон жангчилари томонидан ўраб олинган ва ўлдирилган. Бу мағлубиятдан сўнг Бобур Хуросонга кетишга мажбур бўлган ва Мовароуннаҳр тахтини эгаллаш орзусидан узил-кесил воз кечган. Шу нарса ажабланарлики, «Бобурнома»да айнан Кўли Малик жанги ва Ғиждувон жанги бўлиб ўтган 1512 йил воқеалари қисми йўқ. Бобурнинг ёзишича, бу давр воқеалари ёзилган бўлимлар жанг ҳаракатлари пайтида йўқолган.

Хуллас, шайбонийлар бу жангда катта ўлжа ва кўп сонли асирларни қўлга киритишган. Катта миқдордаги қизилбошлилар қўшинидан (тахминан 80 000 киши) фақат оз сонли шиаларгина Эронга қайтишган. Ғиждувон жанги Мовароуннаҳрни Эрон сафавийлари – қизилбошлилар диний истибдодидан сақлаб қолган ва Туркистонда шайбонийлар ҳукмронлигини узил-кесил қарор топтирган ҳодиса сифатида тарих саҳифаларига ёзилган.

Шонли ғалабадан сўнг Убайдулла Султон Бухорони эгаллаб, кейин Самарқандга келади ва ўз номига хутба ўқиттиради. Эронлик шиалар (қизилбошлилар) зулмидан қутқарганлиги

учун самарқандлик уламолар Убайдулла Султонни қизғин олқишлашган. Тарихчи Фазлуллоҳ ибн Рўзбеҳон (1457–1521) «Сулук ал-мулук» асари муқаддимасида ёзишича, *«Убайдуллахон одоб юзасидан ўзини худди ўлжасини тақсимлаб бермоқчи бўлган овчидай тутди ва катта амакиси (Кўчкунчихон)га бош хонлик мақоми ва пойтахт Самарқанд тахтини берди. Мовароуннаҳрнинг бошқа ерларини ҳам қариндошларига бўлиб берди»*. Масалан, Убайдулла Султон Тошкент вилоятини Севинч хожахонга, Самарқанд вилоятини Муҳаммад Темур Султонга, Миёнкол вилоятини Жонибек Султонга бериб, ўзига Бухоро ва Қарши вилоятларини олиб, Бухоро шаҳри томон йўл олган. Шундай қилиб, 1512 йилда Убайдуллахоннинг шижоати натижасида Мовароуннаҳр яна шайбонийлар қўлига ўтган.

Ғиждувон жангидаги ғалаба Мир Араб (Амир Абдулла Яманий) туфайли қўлга киритилганлиги боис сафавийлар қўшинидан тортиб олинган катта ўлжанинг асосий қисмини Убайдуллахон ўз устозига топширади. Буюк тариқат пири ўз навбатида бу маблағга Бухородаги машҳур Мир Араб мадрасасини қурдиради.

Шундай қилиб, Убайдулла Султон (Убайдуллахон) 1512 йилнинг саккиз ойи мобайнида ўзаро бирлашган ташқи душман (Эрон сафавийлари) ва ички душман (темурийзода Бобур) кучларига қарши бўлган икки жангда (Кўли Малик жанги ва Ғиждувон жанги) порлоқ ғалабага эришган. Бухоро воҳасида бўлган бу жангларда Убайдуллахон оз сонли ҳарбий кучларга таяниб, қўшин сони тахминан 20 марта ортиқ бўлган душман лашкарларини мағлубиятга учратган. Афсуски, ҳалигача Убайдуллахоннинг бу икки жанги Ўзбекистондаги олий ҳарбий ўқув юртларида етарлича ўрганилмаган, бу жанг Ўзбекистондаги ҳарбий тарихга оид китобларда таҳлил қилинмаган. Убайдуллахон ғолиб келган бу жангларнинг ҳарбий аҳамиятидан ташқари уларнинг сиёсий ва маънавий аҳамияти ҳам жуда катта бўлган. Убайдуллахон ушбу ғалабалари эвазига Мовароуннаҳрни шиа мазҳабидаги Эрон сафавийлари истибдодидан сақлаб қолган. Бу унинг Туркистон тарихидаги энг буюк хизмати ҳисобланади.

Убайдуллахон – Бухоро хони

Тарихдан маълумки, Муҳаммад Шайбонийхон Каспий денгизидан Хитой ҳудудигача, Сирдарё этагидан Афғонистонгача бўлган улкан мамлакатни қўлга киритган эди. Лекин унинг вафотидан кейин Мовароуннаҳрнинг йирик сиёсий ва хўжалик маркази бўлган Ҳирот, шунингдек, асрлар давомида Мовароуннаҳрга қарашли бўлган Хуросон ерлари сафавийлар қўлига ўтади. Шайбонийхон вафотидан кейин бошланиб кетган шайбоний султонлар ўртасидаги ҳокимият учун курашдан фойдаланган шоҳ Исмоил Сафавий Хуросонга юриш бошлаб, Ҳиротни деярли жангсиз эгаллайди. Қисқа фурсатда у забт этган муҳим чегара таянчлари – Маймана, Фороб, Балх ва бутун Хуросон унинг қўлига ўтди.

Хуросоннинг қўлдан кетишига сира рози бўлмаган Убайдуллахон 15 йил ичида Ҳирот, Машҳад ва Нишопурга 6 марта қўшин тортиб, уни қайтариб олишга ҳаракат қилади. Шайбоний султонларининг Хуросонга ҳарбий юришлари 1513 йил январда бошланган. Убайдуллахон 1513 йили Марвни, кўп ўтмай Хоразмни эгаллаб, уни бошқаришни ўғли Абдулазизга топширади. 1529 йили эса Машҳад ва Ҳиротни эгаллайди. Убайдуллахон бир таъзия муносабати билан Самарқандга кетганидан фойдаланган сафавийлар Ҳиротни қайтиб тортиб оладилар.

Кўчкунчихон ва унинг ўғли Абу Саидхоннинг вафотидан кейин 1533 йили Убайдуллахон бош хон бўлиб, Самарқандни пойтахт қилиши керак эди. Лекин Кўчкунчихон авлодларидан Абдуллатифхон Убайдуллахонни Самарқандга киритмайди. Убайдуллахон пойтахтни Бухорога кўчиришга мажбур бўлади ва унинг номига хутба ҳам шу ерда ўқилади. Шундан кейин Шайбонийлар давлати Бухоро хонлиги номи билан юритила бошлади. Убайдуллахон ҳукмронлиги даврида Бухоронинг марказ сифатидаги нуфузи ошди.

Убайдуллахонгача бўлган шайбоний султонлар бир ёқдан вилоятларни қўлга киритиб, иккинчи ёқдан қўлдан чиқариб турганларидан на ички, на ташқи сиёсатда бирор нарсага эриша олганлар. Оқил сиёсатчи ва тадбиркор ҳукмдор бўлмиш Убайдуллахон эса Мовароуннаҳр ва Хуросонни ягона марказлашган давлатга айлантириш, ўзаро ички урушлар ва тарқоқликка барҳам

бериб, мамлакатда тинчлик ва тартиб ўрнатиш, кўп йиллик ўзаро урушлар натижасида издан чиққан ҳаётни тиклаш, халқ хўжалиги, фан ва маданиятни ривожлантириш, минтақанинг аввалги мавқеини тиклашда бир қатор эътиборга сазовор тадбирларни амалга оширди.

«*Шайбонийхондан сўнг ўтган шижоатли ва ҳарбий ҳукмдорлардан бири*» бўлган Убайдуллахон ҳоким, ноиб ва хон сифатида жами 36 йил ҳукмронлик қилади. «*Унинг пойтахти бўлган Бухоро олиму фузалоларнинг тўпланадиган жойи бўлиб, Убайдуллахон замонида шундай даражага етдики, Мирзо Ҳусайн Бойқаро давридаги Ҳиротни ёдга соларди*», – деган эди Мирзо Ҳайдар. «*Ўз даврининг Нўширавони*» (Маҳмуд ибн Вали) Убайдуллахоннинг мамлакатдорлигини таърифлаб, Ҳофиз Таниш Бухорий ҳам у «*адолат шевасида динпарвар ва сиёсат йўлида гоятда машҳур бир подшоҳ эди*», – деб ёзади. «*Унинг даври ва халофати замонида Мовароуннаҳр, хусусан, Бухоро вилояти гуллаб-яшнади*», – деб гувоҳлик беради яна машҳур тарихчи.

Илму маданият ҳомийси

Муҳаммад Юсуф Мунший таъбири билан айтганда, «*адолат шевасида ягона, жанг соҳасида ниҳоятда фарзона*» бўлган, «*диловар ва баҳодир*» Убайдуллахон жангу жадал олиб бориш, мамлакатни сиёсий-иқтисодий жиҳатдан мустаҳкамлаш билангина кифояланиб қолмай, илм, маданият ва адабиётга ҳам катта эътибор берган. Ҳасанхожа Нисорийнинг маълумот беришича, бу хон «*даргоҳининг мулозимлари кўпинча фозиллар бўларди*». У тасаввуфга оид асарларни йиғиб, бой кутубхона ташкил этган.

Манбаларга кўра, XVI асрнинг бошидан то ўрталаригача Бухоро адабий муҳитида 112 шоир яшаб ижод этган. Улардан 11 нафари соҳибдевон шоирлар эди. Рўзбеҳон Исфаҳоний, Зайниддин Восифий, Абдураҳмон Мушфиқий, Ҳасанхожа Нисорий, Нахлий Бухорий, Девона Ҳусомий каби машҳур шоирлар шулар жумласидандир. Убайдуллахон саройида ҳам кўплаб шоирлар тўпланган эди. Хон ва шайхулислом Хожа Ҳошимий Сиддиқий ижод аҳлини қизғин қўллаб-қувватлаганлар. Бухоро адабий

муҳити Мовароуннаҳрда алоҳида нуфузга эга бўлган. Зайниддин Восифийнинг ёзишича: «*Ул Ҳазратнинг одати шу эдики, ҳар куни бир шеърни ўртага ташлаб, унга татаббуъ ва жавоб ёзишга шоирларни ундардилар. Дердиларки, таъбни бекорга ўтказманглар, уни машғул қилмоқ лозим. Сустлик таъбнинг бўшашишига сабаб бўлади ва зеҳнни ўтмаслаштиради*». Бу борада Убайдуллахоннинг ўзи барчага ўрнак бўлиб, ҳозиржавоблик ва топқирликда ҳеч ким унинг олдига тушолмасди. Убайдуллахон, айниқса, муаммони ечишга жуда уста эди – Зайниддин Восифийнинг 79 муаммосидан 65 тасини номсиз топган.

Бунёдкор ҳукмдор

Бухоро хуштар омад аз тамоми шаҳрҳо моро,
Зи чашми бад нигоҳ дорад Худо мулки Бухороро,

яъни: «*Бухоро барча шаҳарлардан кўра бизга севимлироқдир, Худованди каримнинг ўзи Бухорони ёмон кўзлардан асрасин!*» – деб лутф этган «*Убайдуллахон балою офатларни дафъ қилувчи Бухоро шаҳри ободончилиги ва қурилишлари учун кўп саъй-ҳаракатлар кўрсатди*», – деб хабар беради Ҳасанхожа Нисорий. Подшоҳликни халққа хизмат қилиш деб билган Убайдуллахон Бухоро тахтига ўтириши биланоқ бу мансабдан халқ, мамлакат учун фақат яхшилик қилиш йўлидагина фойдаланишни мақсад этгани ҳақида бир ғазалида шундай ёзган эди:

Эй Убайдий, Ҳақ сени оламда қилди подшоҳ,
Сендин улдурким, раиятқа риоят қилғасен.

Убайдуллахон ҳукмронлиги даврида Бухоронинг сиёсий мавқеи кучаяди, иқтисодий аҳволи яхшиланиб, маданий жиҳатдан янада юксалади. Илм-фан, адабиёт ва санъат, ҳунармандчилик ва деҳқончилик ривожига алоҳида эътибор қаратилади, кўплаб ободончилик ва бунёдкорлик ишлари амалга оширилади, масжиду мадрасалар, хонақоҳу йўллар қурилади. Устози ва раҳнамоси шарафига бунёд этилган машҳур Мир Араб мадрасаси, Мирак Саид Ғиёс боғи, Кўҳак (Зарафшон) дарёсига қурилган Меҳтар Қосим кўприги Убайдуллахон давринининг кўзга кўринган обидаларидан ҳисобланади. Бухоро шаҳри атро-

фига янги девор солдириб, катта чорбоғлар қурдиради. Кейинчалик Бухоро хони Абдуллахон II (1534–1598) ўзини муборакбод қилишга келган ҳунар ва санъат аҳлини Убайдуллахон барпо этган чорбоққа тўплаши унинг ўша даврда ҳам обод бўлганлигини кўрсатади.

Бундан ташқари, Убайдуллахон кўрсатмасига биноан бошқа шаҳарларда ҳам кўплаб қурилишлар амалга оширилади. Жумладан, Сарбон ва Ясси шаҳарларида қатор ободончилик ва бунёдкорлик ишлари олиб борилган. Масалан, машҳур адиб Зайниддин Восифий Убайдуллахон Сарбонда Мир Араб лойиҳаси асосида ўз номига қурдирган бир мадраса ҳақидаги қизиқ маълумотни келтиради. Мадраса қўш минорали бўлиб, миноралар доимо тебраниб турган. Тебраниш шу даражада сезиларли бўлганки, одамларда у ҳозироқ қулаб тушадигандек таассурот қолдирар экан.

Убайдуллахон 1540 йил 17 мартда Бухоро шаҳрида вафот этди. Бухоро хонлиги тахтига унинг ўғли Абдулазизхон ўтирди ва 10 йил ҳукмронлик қилди.

Уч тилдаги муаззам мерос

Маълумки, зуллисонайнлик (иккитиллилик) – ўзбек мумтоз адабиётида анъана тусини олган ҳодиса эди. Ўтмиш сўз санъати тарихига кўз ташлар эканмиз, фақат она тилида ижод қилган шоирлардан кўра икки ёки уч тилда қалам тебратган назм усталари кўп учрашига гувоҳ бўламиз. Убайдий ҳам ана шундай кўптилли шоирлар жумласига киради. У ҳар учала тилдаги шеърларини тўплаб, уч девон тартиб берган.

Убайдий ҳаёти ва ижодини махсус ўрганган истеъдодли олим Муҳаммад Абдуллаевнинг аниқлашича, шоирнинг туркий девонида 310 дан ортиқ ғазал, 428 рубоий, 25 қитъа, 11 туюқ, 18 маснавий, 7 муаммо, 2 ёр-ёр мавжуд. Шунингдек, диний-тасаввуфий, ахлоқий-дидактик руҳдаги «Омонатнома», «Шавқнома», «Ғайратнома», «Сабрнома» манзумалари ўрин олган. Форсий девонида эса 163 ғазал, 418 рубоий, 7 қитъа, биттадан фард, маснавий, таржеъбанд ва 3 муаммо бор. Араб тилида-

ги мероси 35 га яқин ғазал, қитъа ва фардлардан иборат. Убайдийнинг адабий хизматларидан бири Аҳмад Яссавий асос солган ҳикматнавислик анъанасига янги ҳаёт бағишлаганидир. Ундан 1786 байтдан иборат 220 дан ортиқ ҳикмат етиб келган.

Абдурауф Фитрат ҳам *«Убайдуллоҳнинг форсийча ва ўзбекча чиройлик парчалари кўп. Бу кунги материалларга кўра, уни бу даврнинг энг яхши шоири деб қабул қилишга тўғри келади»*, – деб ёзган эди.

Убайдий ижодида диний-тасаввуфий ғоялар етакчилик қилади: уларда ислом таълимоти ва суфиёна ғоялар тарғиби билан бир қаторда, илоҳий ва дунёвий ишқ тараннуми, шоҳ-шоир Олам ва Одам ҳақидаги фалсафий мулоҳазаларининг бадиий талқинлари, чарху фалакдан, замонадан ва нокас кишилардан шикоят оҳанглари, диний бидъатчилик танқиди, панд-насиҳат руҳидаги ва ҳасби ҳол характеридаги шеърларни кўриш мумкин. Шоир шеърларида ўзбек ва форс-тожик тилининг бой имкониятларидан, ўзига хос хусусиятларидан маҳорат билан фойдаланади. Убайдий шеърларининг тили содда, услуби равон, халқ жонли нутқига яқин.

Маълумки, XVI аср адабиётида анъанавий мавзулар давом эттирилиши баробарида асарларга реал ҳаёт тасвири, таржимаи ҳол хусусиятлари кириб кела бошлади, оммага тушунарли бўлган халқона оддий тил ва енгил услубда асар яратиш тамойили кучайди. Убайдий ижодида ҳам бу ҳол ёрқин кўринади. Ўзи бевосита гувоҳи бўлган воқеа-ҳодисалар баёни, кўнглидан кечирган кечинмалар тасвири, хаёлидан ўтган ўй-фикрлар ифодаси, шахсий турмушига оид лавҳалар талқини билан боғлиқ, яқин кишиларига бағишланган, турли муносабат билан бадиҳа тарзида тўқилган шеърлар шоир ижодида кўпчиликни ташкил этади. Айтайлик, шайбоний султонларнинг сусткашлиги, ноаҳиллиги туфайли ёрдам кучларининг кечиккани учун ҳам Муҳаммад Шайбонийхон Марв ёнида шоҳ Исмоилдан мағлуб бўлиб, шаҳодат шарбатини ичади. Шундан кейин сафавийлар ёрдамига таянган Бобурдан енгилиб, Туркистонга чекинган шайбоний султонларни Убайдуллахон Мовароуннаҳрни қайта қўлга киритиш учун курашга ҳар қанча ундамасин, Жонибек Султон ва Темур Султондан бошқа ҳеч ким уни қўллаб-қувватламайди. Эҳтимол, мана бу рубоийсини у худди шу муносабат билан ёзгандир (ҳар ҳолда, унинг у ёки бу муносабат билан шайбоний султонларга бағишланганлиги аниқ):

Қардошлареким, подшодур бориси,
Ўз ишлари бирла мубталодур бориси.
Бориси бўлуб не ишга, не элга ярор,
Бош бошқа, кўзунг бошқа балодур бориси.

Манбаларнинг маълумот беришича, Убайдуллахон Маҳмуд Султоннинг ёлғиз фарзанди бўлган. Бошига оғир кунлар тушиб, чигал вазиятларда қолганида унинг ўзи бундан ўксиниб, жумладан, шундай ёзади:

Эл кўблугини кўзга неча илгайсиз,
Ёлғуз кишидан ҳам неча кесилгайсиз.
Ёлғуз деб они кесилгайсиз ондинким,
Ёлғузнинг эрур ёри Худо, билгайсиз.

Қайғу, омадсизлик, тушкунлик лаҳзалари барчанинг ҳаётида учрайди. Убайдуллахон ҳам Мовароуннаҳр тахти учун кураш олиб борар экан, гоҳ енгган бўлса, гоҳида енгилган, баъзан қариндошлари, дўсту биродарлари унга панд беришган; гоҳо яқин кишилардан айрилиқ аламини тортган. Ана шундай дамларда алам-изтиробли сатрларни битган. Мисол учун, қуйидаги рубоий тақдирнинг, ҳаётнинг ҳамиша ҳам инсон орзу-интилишлари билан ҳисоблашмаслиги хусусида:

Ҳар лаҳза фалак менинг сори эврулмас,
Маҳзун кўнглум фурқат аро шод ўлмас.
«Кўнглунг не тилар?» – деб не сўрарсен мендин –
Ким, не тиламас кўнгул – муяссар бўлмас.

Забардаст рубоийнавис

Убайдий ўзбек ва форс-тожик сўз санъатидаги забардаст рубоийнавислардан ҳисобланади. Унинг бу икки тилдаги 850 га яқин рубоийлари бор. Шоирнинг туркий девонида – 430, форсий девонида – 418 та рубоий мавжуд. Хусусан, ўзбек адабиётида рубоийнинг Бобурдан кейинги тараққиёти Убайдий номи билан боғлиқ.

Убайдий асосан Навоийдан таъсирланган, унга эргашган бўлса-да, унинг туркий рубоийлари мазмуннинг ғоят теранлиги, шунинг баробарида ифода тарзининг жуда соддалиги, фикрнинг мураккаб ва айни пайтда очиқлиги, бадиий санъатларга бой ва гўзаллиги, умидбахш дард ва ёруғ ҳасратга йўғрилган жозиб руҳи, кўнгилга яқин оҳанги билан Бобур рубоийларини ёдга солади. Шоирнинг форсий рубоийларида эса Умар Хайём, Абусаид Абулхайр, Нажмиддин Кубро, Ҳофиз Шерозий, Жалолиддин Румий, Паҳлавон Маҳмуд каби Шарқнинг мумтоз рубоийнавислари таъсири ва руҳини ҳис қиламиз.

Убайдий рубоийларининг тили равон, услуби содда ва гўзал, мазмуни кенг ва теран. Улар дунёнинг пасту баландини хўб кўрган, ҳаётнинг аччиқ-чучугини роса тотган, инсон феълининг турфа тусланишларини обдан ўрганган, илми зоҳир ва илми ботинни ўзида мужассам этган олим ва ориф инсоннинг қалбидан қайнаб чиққан ҳикматлардир.

Буюк немис адиби Ҳёте ижод жараёнини аввал соддалик, кейин мураккаблик ва яна соддалик тарзида изоҳлаган эди. Бу буюк соддаликни шарқона таъбир билан ҳикмат, деса бўлади.

Убайдий рубоийларини икки жиҳатдан ҳикмат, деб аташга асос бор. Биринчидан, рубоий жанрининг табиатан ҳикматга мойиллиги бўлса, иккинчидан, Убайдий Яссавийга эргашиб ҳикматлар айтган ва бу нарса унинг бошқа жанрлардаги шеърларида, хусусан, рубоийларида ҳам ўз аксини топган. Шоир қаламига мансуб кўплаб рубоийларнинг ҳикмат каби жаранглаши сабаби шунда. Мисоллар:

Ҳар кимсаки, жоҳиллар ила бўлгайдир,
Дин ҳукмича, гофиллар ила бўлгайдир.
Ҳар кимса яқин бўлса камол аҳли билан,
Ҳақ лутфи-ла комиллар ила бўлгайдир.

✦ ✦ ✦

Гар бўлса омонатқа хиёнат сендин,
Тегмас эгасига омонат сендин.
Эттинг бўлубон хоину ондин сўнгра
Кетти, бил, омонату диёнат сендин.

Инсон ва умр муаммоси барча шоирлар каби Убайдийни ҳам қийнайди: умр одамзотга бир марта берилади, бунинг устига, у жуда қисқа. Эндигина ҳаётнинг моҳиятини англаб, чинакамига яшайман деганингда у тугаб қолади. Чунки инсон зоти табиатан шундай яралганки, кўпинча вақтнинг, умрнинг қадрига етмай, ёшлигининг авж палласини ўйин-кулги билан беҳуда ўтказади; ўрта ёшга келиб ғам-ташвишининг мўллигидан шошиб қолади – бирига улгурса, бошқасига улгурмайди; кексайганида эса ана шу бой берилган вақт, фойдаланилмай қолган имкониятлар туфайли қайғу-ҳасрат чекади. Мана бу рубоий шу хусусда:

Дунёнинг ўтар аввали нодонлиғ ила,
Ўртаси анинг ғаму паришонлиғ ила.
Охири доги ўтгусидур, оҳким, анинг
Ҳасрат била андуҳу пушаймонлиғ ила.

Шу тариқа, умр ёшликда – нодонлик, ўрта яшарликда – паришонлик, кексайганда – ғаму ҳасрат билан ўтиб кетади. Шунинг учун ҳам Саъдий Шерозий таассуф билан ёзадики, *«қани эди инсонга икки умр берилса: бирида илму ҳунар ўрганиб, тажриба тўпласанг-да, иккинчисида уларни ишга солиб, кўнгилдагидай яшасанг!»*

Комилликка йўлловчи номалар

Убайдий номалари инсон камолотига хизмат қиладиган ахлоқий меъёрларни назмий усулда баён қилишга бағишланган. Айтайлик, 44 байт (88 мисра)дан иборат «Омонатнома»сида инсонни шундай улуғ мақомга кўтарган фазилатлардан бири – диёнат Оллоҳнинг бандасига берган омонати сифатида талқин қилинади ва уни гард юқтирмай охиратга етказиш, дунёнинг ҳийлаю ёлғонларига алданиб, бу муқаддас омонатни хиёнатга алмаштирмасликка даъват этилади. Хиёнатни бандасидан яширса ҳам, Худодан яшириб бўлмаслиги ва хиёнаткор банда бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам муносиб жазосини олиши хусусида сўз боради. Чунки:

Шум хиёнат кишини хор этар,
Хор этибон дарбадару зор этар.

«Сабрнома» – 25 байт (50 мисра)дан иборат бўлиб, унда сабрнинг афзалликлари ва фойдалари тарихий ҳамда ҳаётий мисоллар ёрдамида асослаб берилади, кишилар ҳар қандай ҳолатда ҳам сабрни унутмасликка, ўзини сабрга ўргатиб, сабр мартабасини қўлга киритишга чақирилади. Сабаби – мақсад эшиги ҳамиша сабр калити билан очилади, ҳар қандай ишнинг тугуни сабр қўли билан ечилади, муваффақият ва зафарларнинг асоси ҳам сабр, бахту давлат қуши сабр тўри билан тутилади, роҳат-фароғатга сабр билан етилади:

Сабрдин ҳосил ўлур барча мурод,
Сабрдиндур барча ишларга кушод...
Айшу роҳат керак бўлса, сабр эт,
Бахту давлат керак бўлса, сабр эт.
Қилмасанг сабр жафо айёми,
Етмас оғзингга фароғат жоми.

«Ғайратнома» – 26 байт (52 мисра)дан иборат бўлиб, унда ғайрат ва шижоат энг улуғ инсоний фазилат сифатида улуғланади, сусткашлик эса қораланади. Шоирнинг нуқтаи назарига кўра, эр кишининг белгиси – ғайрат, ғайратнинг белгиси эса ҳиммат:

Эр кишининг белгуси ғайрат бўлур,
Ғайратнинг белгуси ҳиммат бўлур.

Албатта, мумтоз адабиётда ғайратнинг кучли саъй-ҳаракат, қаттиқ интилишдан ташқари мардлик, журъат ва жасорат каби маънолари ҳам борки, шоир кўпроқ сўзнинг шу маъносига урғу беради. Қуйидаги мисралар бунинг ёрқин далилидир:

Ғайрат эмас элга ситам айламак,
Яна ситамгарга карам айламак.

«Шавқнома» – 23 байт (46 мисра)дан иборат бўлиб, Убайдий унда шавқни Оллоҳ ишқига қаттиқ берилиш, кучли иштиёқ, руҳий кўтаринкилик маъносида талқин қилади. Ишқу висол

шавқу завқсиз ҳосил бўлмаслиги учун ҳам шоир шавқни – «васл раҳнамоси» деб таърифлайди:

Шавқим қилди кўнгулда манзил,
Бўлди мақсуду муроди ҳосил.
Шавқ агар бўлмаса раҳбар ҳардам,
Бўлмагунгдур анга бир дам ҳамдам.

Маълум бўладики, шоир талқинига кўра, кишига шавқ ҳамдам бўлмаса, у мақсадига етолмайди. Шавқ – кишини олдинга ундайдиган, унга қанот бағишлайдиган куч.

Тасаввуфда шавқ Оллоҳ ва банда ўртасидаги яқинликнинг кучайиши, иштиёқ ва истак ғалабасидан қалбнинг сурурга тўлиши маъносида ҳам тушуниладики, «Шавқнома»да бунга асосий урғу берилади.

Диндор подшоҳ

Маълумки, исломда икки асосий йўналиш – суннийлик ва шиалик мавжуд. Суннийлар Қуръон ва Суннага эътиқод қилиб, Муҳаммад алайҳиссалом ва унинг тарафдорлари бўлмиш халифаларни эътироф этсалар, шиалар Қуръонни мажозий талқин қиладилар ҳамда чаҳорёрларни рад этиб, Ҳазрат Али ва унинг авлодларидан иборат ўн икки имом ҳокимиятини тан оладилар. Шу тариқа, бу икки мазҳаб ўртасида қадимдан гоҳ баҳс-мунозара, гоҳо жангу жадал кўриниппидаги зиддият давом этиб келади.

Мовароуннаҳр азалдан суннийлик ўчоғи бўлиб келган. Шиа мазҳабидаги Исмоил Сафавий Эрон тахтига ўтиргач, ислом дининг бу йўналишини кенг ёйишга киришиб, турли мамлакатларга қатор босқинчилик юришларини амалга оширади – давлати ҳудудини Амударё қирғоқларидан то Қора денгиз бўйигача ва Ҳиндикуш тоғи этакларигача кенгайтиради. Убайдуллахон диндор подшоҳ бўлган – у Исмоил ва ўғли Таҳмосбнинг бу ҳаракатларига қарши бир умр ислом асосларини мустаҳкамлаш, Муҳаммад алайҳиссалом суннатини устувор этиш учун жангу жадал олиб борган.

Убайдуллахоннинг диндор подшоҳ бўлиши сабаблари манбаларда қуйидагича кўрсатилади:

Муҳаммад Шайбонийхон шоҳ Исмоил Сафавий қўшинлари билан Марв ёнида бўлган тўқнашувда шаҳид бўлгач, Бобурда Мовароуннаҳрни қўлга киритишга яна бир бор умид пайдо бўлади. У шайбонийзодалар ҳали ўзларини ўнглаб олмай туриб, шоҳ Исмоил ёрдамга юборган қизилбошлилар қўшини билан ота юртига қараб юради ва уни эгаллайди. Шайбоний султонлар Туркистонга чекинадилар. Шунда Убайдуллахон Аҳмад Яссавий мақбараси пойида катта йиғин ўтказиб, турк машойихининг сарваридан руҳан мадад сўрайди, сунний мазҳабини улуғлаши ва, агар Мовароуннаҳрни қўлга киритса, бир умр диндор подшоҳ бўлиб қолиши ҳақида қасам ичади. Ҳақиқатан ҳам, кейинчалик у ўз аҳдига вафо қилади: Убайдуллахоннинг ҳаёти ва фаолияти, қолаверса, ижоди ҳам бунинг ёрқин исботидир.

Убайдуллахон Аҳмад Яссавий йўлида ҳикматлар айтибгина қолмай, бошқа жанрлардаги асарларида ҳам исломий ғоя ва қарашларни қизғин тарғиб-ташвиқ қилди. Унинг диний мавзудаги асарларида еру кўкнинг соҳиби бўлмиш Парвардигор шарафланиб, унга муножот қилинади, ундан мадад сўралиб, унга шукрона ўқилади. Кишилар Ҳақ йўлига даъват этилиб, шариат аҳкомларини бажаришга чақирилади, чинакам мўминга хос ахлоқ улуғланади. Мисол учун, қуйидаги рубоийсида шоир ҳақиқий мўмин билиб-билмай содир этган катта-кичик гуноҳлари учун Тангри қошида уялиб, изтироб чекиши ва дарҳол тавба қилиши лозимлигини таъкидлаш баробарида, Ҳақдан ва халқдан уялмаган киши одам эмас, деб қатъий ҳукм чиқаради:

Тенгридин уёл, тавбада бўл мустаҳкам,
Тоиб киби чек онинг учун ранжу алам.
Одам сонида эмастурур, билгилким,
Тенгридину ҳам элдин уёлмас одам.

Шоҳу шайху шоир

Убайдуллахон тасаввуфга ҳам беқиёс муҳаббати ва сўфийларга чексиз эътиқоди билан ажралиб турганлиги учун Фахрий Ҳиротий уни *«дарвеш кийимидаги шоҳ»* деб таърифлаган бўлса, Махдуми Аъзам у ҳақда *«дарвешларнинг мухлиси ва эътиқодманди, аммо бу фақир дилу жонининг маҳбуби»*, деган эди.

Фитрат шундай ёзади: *«Бу одам ўзининг ҳукумат ишларига қарамасдан, шайхлиқ ҳам қилар эди, бу ишни ўзининг сиёсати учун лозим билар эди. «Самарат ул-машойих»нинг ёзганига кўра, Убайдуллахоннинг тариқат нисбати Авлиё Қорахон отли бир шайх воситаси билан Ҳаким Сулаймон отага борадир. Ёлғуз бу қадар билан қолмаган, ўзи учун муридлар олган. Жаҳр мажлисларига иштирок қилган. Унинг ўлими билан топилган таърих моддаси «Зикргў» (яъни «зикр этгучи»дир)»*.

Айтиб ўтганимиздек, Убайдуллахон Аҳмад Яссавийдан руҳан мадад сўраб, жангу жадалларда ғалаба қозонган, тахтга ўтирган, унга эргашиб ҳикматлар айтган. Убайдуллахон ўша даврда Мовароуннаҳрда кенг тарқалган икки тариқат – яссавияга ҳам, нақшбандияга ҳам кирган. Унинг ижодида ҳам ҳар иккала тариқат таъсири, ғоялари ифодасини кўрамиз.

Ҳасанхожа Нисорий Убайдий ижодига қуйидагича баҳо беради: *«Тасаввуфда фикрлари мазмуни асосли ва кучли намоён бўлар, баланд маъноларни дилписанд иборатлар билан баён қилар эди»*. Унинг бир куни пешиндан кейин бадиҳа тарзида айтган араб тилидаги сўфиёна рубоийси шарҳига бағишлаб араб тили ва фалсафа билимдони Мавлоно Ансориддин Иброҳим намозшомга қадар бир рисола тасниф этиб, унинг *«ҳар бир мисраси бобида олти юз эллик маъно айтган»* экан.

Убайдийнинг сўфиёна мазмундаги рубоийлари мундарижаси кенг: уларда еру кўкнинг яратувчиси бўлган Оллоҳ таоло гоҳ икки оламнинг соҳиби сифатида мадҳ этилса, гоҳ илоҳий маҳбуба тимсолида таъриф-тавсиф қилинади; комил инсоннинг бу дунёдаги тимсоли бўлган Муҳаммад алайҳиссалом шаънига гоҳ мақтов ёғдирилса, бани башар хулосаси, пайғамбарлар сарвари гоҳ дўст, ёр, маъшуқа сифатида васф этилади; тасаввуф

таълимотининг кўплаб назарий қоидалари бадиий ифодаланиб, сўфиёна ғоялар тарғиб-ташвиқ қилинади; муҳаббат, вафо-садоқат, қаноат, саховат, яхшилик, иймон-эътиқод, ахлоқ-одоб каби эзгу инсоний фазилатлар улуғланиб, нафс, мол-дунё, ҳашам-дабдабага ўчлик, ёвузлик, риёкорлик, ёлғончилик, текинхўрлик, иймон заифлиги сингари ношойиста нуқсон ва қусурлар қораланади ва ҳоказо.

Тасаввуф моҳият эътибори билан инсонни тарбиялаш, унинг ахлоқини поклаш, хулқини гўзаллаштириш орқали уни Оллоҳ севгисига сазовор бўладиган даражадаги комил инсон мақомига етказишга сафарбар этилган. Шунинг учун ҳам сўфиёна адабиётда ҳикмат, панд-насиҳат руҳи етакчилик қилади. Кўпгина машҳур тариқат шайхлари айни маънода тасаввуфни одоб-ахлоқ ҳақидаги илм, деганлари ҳам маълум. Жумладан, Сирри Сақатий: *«Тасаввуф гўзал ахлоқдир»*, – деса, Абу Ҳафс Ҳаддод: *«Тасаввуф буткул адабдир»*, – дея лутф этган эди. Мутасаввиф шоирлар ижодида одоб-ахлоқ мавзуининг етакчи ўрин тутиши шундан. Убайдий ҳам одоб-ахлоқ мавзуида кўплаб рубоийлар яратган. Масалан:

Зинҳор адаб ўрганинг, эй аҳли талаб,
Ким бордур адаб гули саодатқа сабаб.
Шайтонки, адабсиз эрди – қолди маҳрум,
Одамни, кўрунг, не ерга еткурди адаб!

Шайтоннинг Худонинг амрига итоат этмай, инсонга сажда қилишдан бош тортиши кўпинча унинг кибри, манманлиги сифатида қораланади. Бу ерда эса у адабга нисбат берилади: агарда шайтонда зиғирча адаб бўлганида эди, ўзининг Яратгувчисига қарши борармиди? Ўз Парвардигорига итоатсизлик қилармиди? Натижа эса маълум: адаб туфайли инсон Оллоҳнинг марҳаматига сазовор бўлди, шайтон эса тавқи лаънатга қолди:

Одамга бериб Худо адабнинг шавқин,
Олий-у фузун қилди мақому завқин.
Билким, бир адабсизлик анга қилғон учун
Солди шайтон бўйнига лаънат тавқин.

Нафсни қоралаш – тасаввуф адабиётининг марказий масалаларидан бири. Чунки банданинг ўз Парвардигорига етиши йўлидаги энг асосий тўсиқ – нафс. Нафсини енган инсон – руҳоний, унга қул бўлган эса ҳайвоний хусусият касб этади. Дунёдаги барча ёвузликлар нафснинг турли хархашалари маҳсулидир. Шунинг учун тасаввуф адабиётида шоирлар нафсни Даккожолга, девга, аждаҳога, шайтонга, инсонни йўлдан урувчи душманга, иймонсиз кофирга ўхшатиб, уни енгишга даъват этадилар. Убайдийнинг ҳам бу борада қатор мумтоз рубоийлари борки, улар асрлардан буён давом этиб келаётган анъананинг мантиқий давомидир:

Бир лаҳза мутеъи фармон бўлмас,
Ўз қилмишидан сира пушаймон бўлмас.
Дунёдаги бор мазҳаблар ҳукми билан
Кофир аталур у – ҳеч мусулмон бўлмас.

Бу рубоий Нажмиддин Кубронинг мана бу рубоийсини ёдга туширади:

Пинҳон эмас асло – ичда бир дев бордир,
Бошини кўтармоғи унинг душвордир.
Иймонини минг мартаба талқин қилдим:
Ул асли азал муслим эмас, куффордир.

Убайдий бу рубоийсини Шайх Нажмиддин Кубродан илҳомланиб яратгани шубҳасиз. Чунки Убайдий рубоийси Кубро рубоийсининг мантиқий давомидай жаранглайди. Кубро нафсни фақат ислом дини нуқтаи назаридан баҳолаб, у мусулмон эмас, кофирдир деса, Убайдий улуғ пирнинг фикрларини давом эттириб, ривожлантириб, фақат ислом динига кўра эмас, балки дунёдаги барча динлар ва мазҳаблар таълимоти бўйича ҳам нафс энг ёвуз куч сифатида қораланади, дейди. Кубро нафс азалдан ҳозиргача кофир сифатини олиб келган, деса, Убайдий бундан кейин ҳам то қиёматгача у кофирлигича қолади, сира мусулмон бўлолмайди, деб қатъий ҳукм чиқаради.

Нафс инсонни Ҳақ йўлдан оздиради, унинг камолотига ғов бўлади, обрўсини тўкиб, шаънини булғайди. Инсон айнан нафс туфайли ўз шаънига ярашмаган хатти-ҳаракатлар содир этади,

жумладан, макру ҳийла қилади, ёлғон гапиради, иккиюзламачилик, риёкорликка юз тутади, аҳдга вафони унутади, уят-андиша, иймон-инсофдан айру тушиб, одамгарчиликдан чиқади:

Олам аро жойиз ул-хато инсондур,
Ўз нафси учун ҳамиша саргардондур.
Гаҳ нафси учун макр қилур, гоҳи ҳиял,
Билмас нетарин – ўз ишига ҳайрондур.

Шу тариқа нафс кишини Ҳақдан айириб, дунёга боғлаб қўяди. Бундай кишининг умри эса зоеъ ўтган ҳисобланади:

Эзгу ишимизга нафс монеъ бўлди,
Ўткинчи жаҳон айшига қонеъ бўлди.
Афсуски, бир иш қилмадик Оллоҳ йўлида,
Қимматли ҳаёт шу хилда зоеъ бўлди.

Ишқ васфи, маъшуқа таърифи

Ишқ мавзуи – Убайдий ижодининг гўзал саҳифаларини ташкил этади. *«Ишқ аҳлига бўлди исмим авроди намоз»*, – деган шоирнинг лирик қаҳрамони ёр учун жонини беришга тайёр фидойи ва содиқ, маъшуқанинг ҳар қанча нозу карашмасини, ранжу ситамини кўтаришга бел боғлаган мард, суюклисининг ҳар бир сўзи, ҳар бир хатти-ҳаракатидан гўзаллик топадиган Мажнуни шайдо, висол лаззатини дунёнинг ҳеч бир неъматига алишмайдиган, ишқ майининг бир томчисини ҳатто Одам Атодану афсонавий шоҳ Жамшиддан қизғанадиган, нафақат уларга, балки ҳар икки жаҳонга беришга кўнмайдиган тенгсиз ошиқдир!

Бу жон мудом сенинг адойинг бўлсин!
Бу дил ҳамиша мубталойинг бўлсин!
Бир жон не бўлар – сенга фидо этмоқ учун
Юз жоним агар бўлса, фидойинг бўлсин!

Мумтоз шеъриятда азалдан ошиқлик ҳақидаги фикрлар кўп учрайди. Бунинг маъноси шуки, ибтидода фақат Оллоҳ мавжуд эди – олам ҳам, одам ҳам унда мужассам бўлган. Кейин Худода ўз ҳуснини томоша қилиш истаги уйғонган ва У ўзига кўзгу

қилиб бу оламни, яширин сирларини англаш учун эса одамни яратган. Маълум бўладики, азалда ўз Яратувчиси билан бир бутун бўлган инсон туғилиб ундан айру тушган. Энди у бир умр яна ўз Парвардигори билан қўшилишга, у билан бир бутун бўлишга интилади. Мана бу рубоий худди шу ибтидодаги бирлик, ягоналик – азалдан ошиқлик хусусида:

Руҳим бегумон сенга ҳар он ёр эди-ей,
Ошуфта бу жоним-да мудом зор эди-ей.
Дил бўлган эмас энди гирифтор сенга,
Ул асли азал сенга гирифтор эди-ей!

Бадиий маҳорат сири

Убайдий шеърлари бадиияти учун хос бўлган энг муҳим хусусият – шоир томонидан қўлланган ташбеҳларнинг бир қарашда содда, айни пайтда оҳорли ва гўзал эканлиги. Ширали тил ва равон услуб билан қўшилиб, у алоҳида бир латофат касб этади. Масалан:

Ҳаргиз дема ҳийла юзидин ёлғон сўз,
Ёлғон сўздин йироқ бўлуб, эвур юз.
Охир сенсен – ёй киби бўлсанг эгри,
Аввал сенсен – алиф киби бўлсанг туз.

Маълумки, «алиф» – араб алифбосининг биринчи ҳарфи, «ё» эса охирги ҳарфи. Бугина эмас, «алиф» – тўғри таёққа, «ё» – ёйга ўхшайди. Шундан келиб чиқиб, Шарқ шеъриятида «алиф»ни – тўғриликка, «ё»ни эса эгриликка нисбат бериш анъанага айланган. Убайдий ана шу анъана бағрида янгилик қилади: «алиф» каби тўғри бўлган киши инсониятнинг пешқадами, сарварига айланади, «ё» каби эгри кимса эса халқнинг энг охирги, тубан қисмини ташкил этади, дейди.

Шоирнинг форсий шеърлари хусусида ҳам шундай дейиш мумкин:

Чун сабза шудем ташна ба фасли баҳор,
Борони карам бар сари мо фармойи.

Мазмуни: «Сабза баҳорга ташна бўлгани каби биз ҳам сени соғиндик, бошимиз узра караминг ёмғирини ёғдирсанг-чи!»

Ёки:

Дар пардаи гунча шав чу гул бағри Худо,
Дидори туро набинад агёр хуш аст.

Таржимаси:

Оллоҳ ҳақи, гул гунчасидек, пардада бўл,
Чеҳрангни сенинг кўрмаса агёр хушдир.

Буюклардан бири

Одам боласи табиатида бир неча қобилият яширин бўлиши мумкин. Кимдир унинг биттасини рўёбга чиқарса, кимдир ўшанинг ҳам уддасидан чиқолмайди. Лекин шундай улуғ инсонлар бўладики, улар ўзларига ато этилган қобилиятларнинг деярли барчасида муваффақият қозонадилар. Убайдуллахон ҳам ана шундай серқирра истеъдод соҳиби бўлиб, у сиёсат майдонида, ҳарб жабҳасида, диний илмларда, тариқат йўлида, адабиёт соҳасида, мусиқа бобида, фиқҳ борасида, ҳуснихат баҳсида, Қуръон қироатида ва бошқаларда ўзини кўрсатиб, уларнинг ҳар бирида инсон ақлини ҳайратга соладиган натижаларга эриша олган. XVI асрнинг биринчи ярмида етишиб чиққан ва деярли барча соҳаларни ўз ичига олган кенг қамровли фаолияти билан нафақат замондошларини қойил қолдирган, балки асрлар давомида барчада ҳавас ва ҳайрат туйғуларини уйғотиб келаётган бу фавқулодда истеъдод соҳибининг ибратли ҳаёти, амалга оширган кенг кўламли ишлари Ватанимиз тарихининг энг ёрқин саҳифаларини ташкил этади. Убайдуллахоннинг ўзбек, форс-тожик ва араб тилидаги салмоқли ва бадиий жиҳатдан баркамол адабий мероси эса Шарқ мумтоз адабиётининг дурдона асарлари қаторидан жой олишга муносиб.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати

1. *Абдуллаев М.Ҳ.* Убайдий ҳаёти ва адабий фаолияти. Филология фанлари номзоди... диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2000.
2. *Абдурауф Фитрат.* XVI асрдан сўнгра ўзбек адабиётига умумий назар // Танланган асарлар. Иккинчи жилд (Илмий асарлар). – Тошкент: Маънавият, 2000. 55–61-бетлар.
3. *Вамбери Ҳ.* Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990.
4. *Зайниддин Восифий.* Бадоеъ ул-вақоеъ. Русчадан Н. Норқулов таржимаси. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.
5. *Зиё А.* Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Тошкент: Шарқ, 2001.
6. *Иброҳимов А.* XVI аср ўзбек адабиётининг асосий хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1976.
7. *Каримов У.* Адабиёти тожик дар асри XVI. – Душанбе: Дониш, 1985.
8. *Мирза Муҳаммад Хайдар.* Таърих-и Рашиди. Перевод с персидского А. Урунбаева, Р.П. Джалиловой, Л.М. Епифанова. – Тошкент: Фан, 1996.
9. *Муҳаммад Юсуф Мунши.* Мукимханская история. Перевод с персидского А.А. Семенова. – Тошкент, 1956.
10. *Муқимов З.* Қилич ва қалам соҳиблари (Давлат арбоблари ҳақида тарихий лавҳалар). – Самарқанд, 1996.
11. *Ражабов Қ.* Убайдуллахоннинг икки жанги. // «Vaziyat», 2005 йил 16–30 *ноябрь.*
12. *Ражабов Қ., Очилов Э.* Убайдуллахон // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 9-жилд. – Т.: ЎзМЭ нашриёти, 2005. 33-бет.
13. *Убайдий.* Дийдор орзуси. Рубоийлар (Нашрга тайёрловчи, таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Э. Очилов). – Тошкент: Шарқ, 2007.

14. *Қул Убайдий.* Вафо қилсанг (Туркий «Девон»дан намуналар). Нашрга тайёрловчи А. Ҳайитметов. – Тошкент, Ёзувчи, 1994.
15. *Ҳасанхожа Нисорий.* Музаккири аҳбоб (Дўстлар ёдномаси) Тазкира. Форс тилидан Исмоил Бекжон таржимаси. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1993.
16. *Ҳофиз Таниш ал-Бухорий.* Абдулланома («Шарафномаи шоҳий»). Икки жилдлик. I китоб. Форс тилидан С. Мирзаев таржимаси. – Тошкент: Шарқ, 1999.

Мундарижа

Сўзбоши 3
Юксак фазилатлар соҳиби 4
Моҳир саркарда ва одил ҳукмдор 6
Убайдуллахоннинг икки жанги 7
Кўли Малик жанги (1512 йил 28 апрель) 7
Ғиждувон жанги (1512 йил 24 ноябрь) 9
Убайдуллахон – Бухоро хони 12
Илму маданият ҳомийси 13
Бунёдкор ҳукмдор 14
Уч тилдаги муаззам мерос 15
Забардаст рубоийнавис 17
Комилликка йўлловчи номалар 19
Диндор подшоҳ 21
Шоҳу шайху шоир 23
Ишқ васфи, маъшуқа таърифи 26
Бадиий маҳорат сири 27
Буюклардан бири 28
Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати 29

Қаҳрамон Кенжаевич Ражабов,
тарих фанлари доктори

Эргаш Зокирович Очилов,
филология фанлари номзоди

УБАЙДУЛЛАХОН

(рисола)

ўзбек тилида

Муҳаррир *В. Умиров*
Техник муҳаррир *У. Хамутов*
Компьютерда матн терувчи *Э. Зокиров*
Мусаҳҳиҳ *Н. Сайдаҳмедова*
Дизайнер *Г. Насридинова*
Компьютерда саҳифаловчи *С. Сайдаҳмедов*

«ABU MATBUOT-KONSALT» нашриёти.
100011, Тошкент ш., Навоий кўчаси, 16-А уй.
Телефон: (+99871) 241-0169
Факс: (+99871) 241-0173

e-mail: abu_mc@uzconsult.org
abu.matbuot-consult@yandex.ru

Нашр. лиц. AI № 090, 16.07.2007. Босишга 16.03.2011 йилда рухсат этилди.
Бичими 60×84 $^{1}/_{16}$. Шартли босма тобоғи 1,86. Нашр тобоғи 2,00.
Адади 2000 (биринчи завод – 1000). Буюртма №11-008.
Баҳоси шартнома асосида.

«ABU MATBUOT-KONSALT» МЧЖ
матбаа бўлимида босилди.

“ТАРИХ ВА ТАҚДИР”
рукнида чоп этилаётган рисолалар:

1. АМИР ТЕМУР
2. АЛП ЭР ТЎНГА (АФРОСИЁБ)
3. ТУН ЯБҒУ-ХОҚОН
4. ЖАЛОЛИДДИН МАНГУБЕРДИ
5. УЛУҒБЕК
6. БОБУР
7. МУҲАММАД ШАЙБОНИЙХОН
8. УБАЙДУЛЛАХОН
9. АБДУЛЛАХОН II
10. НАСРУЛЛОҲХОН
11. ШОҲМУРОД
12. АМИР ОЛИМХОН
13. УСМОН ХЎЖА
14. ФАЙЗУЛЛА ХЎЖАЕВ
15. АБУ АЛИ ИБН СИНО
16. АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ
17. НАЖМИДДИН КУБРО
18. БАҲОУДДИН НАҚШБАНД
19. АЛИШЕР НАВОИЙ
20. МАХДУМИ АЪЗАМ
21. МАШРАБ
22. МУҚАННА
23. КАТТА ЭРГАШ
24. МАДАМИНБЕК
25. ШЕРМУҲАММАДБЕК
26. ЖУНАИДХОН
27. ИБРОҲИМБЕК
28. МУЛЛА АБДУЛҚАҲҲОР
29. ҲАМРО ПОЛВОН
30. ПЎЛАТ СОЛИЕВ

ISBN 978-9943-336-50-6
9 789943 336506
“ABU MATBUOT-KONSALT”